

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 11 Issue 1, p. 203-223, February 2019

DOI: 10.9737/hist.2019.714

Makalenin Geliş Tarihi: 19.12.2018 – Kabul Tarihi: 05.01.2019

Taşköprülü-Zâde Ahmed Efendi'nin Miftâhü's-Sa'âde'sinde Tarih İlminin Yeri*

The Science of History in *Miftâh es-Sa'âde* of Tashkopruzâde Ahmed Efendi

Arş. Gör. Yahya KOÇ

ORCID No: 0000-0002-5918-6749

Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü – Kırklareli

Volume 11
Issue 1
February
2019

Öz: Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1561), ansiklopedik çalışmalarıyla, İslam dünyasında kendi dönemine kadar gelen süreçte gelişen muhtelif ilmî sahalardaki zihniyetin ve tarih yazıcılığı geleneğinin mirasını kendisinden sonraki nesle aktarma, diğer bir ifadeyle bilinebilir kılma vazifesini yerine getirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ahmed Efendi'nin ilimler ansiklopedisi olan *Miftâh es-Sa'âde* isimli eserinde zikredilen ilmü't-tevârih maddesi ve tarihin alt disiplinlerinden olan ilimlerle ilgili maddelerde verilen eserlerin listesi incelendiğinde, bunların 8. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki dönemde, İslam tarih yazıcılığının çeşitli türlerinde ortaya konulmuş eserler oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar arasında biyografi ve bio-bibliyografi türünde kaleme alınmış eserler daha fazla örneklendirilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, bu durum, Ahmed Efendi'nin tarihle alakalı çalışmalarının biyografi ağırlıklı olmasından kaynaklanmıştır. Ancak büyük İslam tarihleri, genel tarihler, şehir tarihleri, coğrafyayla ilgili eserler, bölge tarihleri gibi İslam tarih yazıcılığının başlıca türlerinden eserler de zikredilmiştir. Ahmed Efendi'nin ilimler tasnifine göre, tarih ilmi ve onun alt disiplinlerinden olan ilimler, nazari yöntemlerle elde edilen ilimler arasında yer almış ve bu hususiyetle aklı ilimler kategorisine dahil edilmişlerdir. Ayrıca, aynı tasnifte tarih ilmi, şer'î ilimler alanında araştırma yapmak ve yetkinleşmek için gereken alet ilimlerden biri olarak görülmüştür. Ahmed Efendi'nin tasnifinde tarih ilmini, lisanla ilgili olan ilimler arasında tasnif etmesinde tarih bilgisinin yazılı kültürün aktarımındaki rolünün etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi, *Miftâh es-Sa'âde*, İlimler Tasnifi, İslam Tarih Yazıcılığı.

Abstract: Thanks to the encyclopaedical studies of Tashkopruzâde Ahmed Efendi (d. 1561) legacy of various scientific fields and tradition of Islamic historiography in Islamic world which developed in the process up until his time, could reach to the next generation and become widely accessible. When we examine the article of ilmü't-tevârih, science of history and articles which listed other works of historiography in *Miftâh al-sa'âda*, an encyclopedia of sciences of Ahmed Efendi, it is possible to understand that those are various works of Islamic historiography between 8th and 15th centuries. Among those we may especially notice biographies and bio-bibliographies because Ahmed Efendi's works of history were mostly related to biographies. However, other works of history such as various works of History of Islam, general histories, history of cities, geographical works and regional histories were also pointed out as the principal works of Islamic historiography. According to Ahmed Efendi's classification of sciences, science of history and its subfields were among the rational sciences because they also use the theoretical method. In addition, the science of history was a necessary tool to realize research in the field of religious sciences. Ahmed Efendi's classification of science of history with the sciences related to the language shows the knowledge of history had a very important role to transfer of the written culture.

Keywords: Tashkopruzâde Ahmed Efendi, *Miftâh al-sa'âda*, Classification of Sciences, Islamic Historiography.

Giriş

Taşköprülü-zâde Ahmed İsmâüddin Efendi'nin (1495-1561), İslâmî ilimler geleneği içinde pek çok eserini kaleme aldığı ve tedrisat faaliyetlerinde bulunduğu dönem olan 16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Hodgson'un tabiriyle Afro-Avrasya Medeniyet Kuşağının¹, Anadolu, Balkanlar, Ortadoğu (Kuzey Afrika, Arap Yarımadası, Suriye, Irak, Filistin, İran) ve Doğu Akdeniz gibi, sosyal ve kültürel alanlarda sürekliliklerin gözlemlenebildiği bir kısma hakim olmuş durumdaydı. Bu tarihî coğrafya, İslam düşüncesinin hemen her alanında eserler veren önemli şahsiyetlerin yaşamış oldukları şehirleri içinde barındırmıştır. Ahmed Efendi, yapmış olduğu ansiklopedik çalışmalarla bu düşünce geleneğinin muazzam mirasını kendisinden sonraki nesle aktarma, diğer bir ifadeyle bilenebilir kılma vazifesini yerine getirmiştir, diyebiliriz. Aynı zamanda bir tarihçi olan düşünürümüzün, İslam tarih yazıcılığı geleneğini benzer bir şekilde değerlendirerek kendi dönemine aktardığı söylenebilir.

Ahmed Efendi'nin, *Miftâh es-Sa'âde ve Misbâh es-Siyâde fî Mevzûât el-ulûm* isimli eserinde zikredilen *İlmü't-tevârih*² maddesi ve tarihin fîrû'undan (alt disiplinler) olan ilimlerle ilgili maddelerde³ zikredilen eserlerin listesini dikkatle değerlendirirsek, bunların 8. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki dönemde İslam tarih yazıcılığının, çeşitli nevelerinde ortaya konulmuş örnekleri olduğunu görürüz. İbn İshak'tan⁴ (ö. 150/767) tarih konusunda eserler kaleme almış bir müellif olan Celaleddin es-Suyûtî'ye⁵ (ö. 911/1505) kadar yaklaşık 750 yıllık bir tarih tecrübesinin Ahmed Efendi tarafından gözler önüne serildiği görülmektedir.

Öte yandan, Ahmed Efendi'nin *İlmü't-tevârih* maddesinde zikrettiği, şehir tarihlerinde ele alınan ve diğer tarih kitaplarını yazan tarihçilerin doğup yaşadıkları coğrafyalar, İslam'ın, siyasal anlamda olmasa da sosyal ve kültürel anlamda bir birlik ve süreklilik oluşturduğu topraklardı. Mağrib'ten Hindistan'a, Türkistan'dan Sudan'a kadar uzanan bu coğrafyalarda, İslam'ın sosyal ve kültürel bir birlik oluşturduğu keyfiyeti bilinmektedir. 16. yüzyıldan itibaren siyasi güçler olarak Osmanlı, Safevî ve Moğol-Babür İmparatorluklarının hakimiyet sahaları haline gelen bu coğrafyalarda, adı geçen devletlerin yeni medeniyetler kurmaktan ziyade

* Bu makale Türk Tarih Kurumu'nun, 10-13 Nisan 2017 tarihleri arasında Ankara'da düzenlemiş olduğu "Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

¹ Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001, s. 41.

² İsmâüddin Ahmed Taşköprî-zâde, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âtü'l-Ulûm*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1985, C. I, s. 231-246. Taşköprülü-zâde Ahmed Efendi'nin yazmış olduğu bu eserin çeşitli neşirleri vardır. Çalışmamızda bu neşri tercih ettik. Diğer neşirleri için bkz. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-ulum*, Çev. Kemaleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1313; *Mevzû'âtü'l-ulum : ilimler ansiklopedisi*, Haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1975; *Mevsû'atu Mustalahati Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âtü'l-Ulûm*, haz. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut 1998.

³ Ahmed Efendi'nin *Miftâhü's-Sa'âde* 'sinde (bundan sonra *Miftâh*) bu ilimler şu isimlerle yer almaktadır: *İlmü vekâyi' el-ümem ve rusûmihim*(s. 247); *İlmü Hikâyât es-Sâlihîn* (s.259); *İlmü Ahbâri'l-Enbiyâ* (s. 260); *İlmü'l-Megâzi ve 's-Siyer*(s. 260); *İlmü Târîhi 'l-Hulefâ* (s. 260); *İlmü Tabakâti 'l-Kurrâ*(s. 260); *İlmü Tabakâti 'l-Müfessirîn* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Muhaddisîn*(s. 261); *İlmü Siyeri 's-Sahâbe ve 't-Tâbi'in* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Hanefiyye* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Şâfi'iyye* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Mâlikiyye* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Hanâbile* (s. 261); *İlmü Tabakâti 'l-Hukemâ* (s. 262); *İlmü Tabakâti 'l-Eubbâ* (s. 262); *İlmü Tabakâti 'n-Nuhât* (s. 262). Ahmed Efendi, tarih ilminin alt dalları (fîrû'âtından) olan bu ilimleri tasnif ettikten sonra ilgili kısmı şöyle bitirir: "Bu sayılan grupların tabakâti (biyografileri) tarih ilminin fîrû'undandır. Her birinin mevzuu, gayesi, garazı ve faydaları, bu ilimlerde araştırma yapanlar için açıktır." Bkz. Ahmed Efendi, a.g.e., C. I, s. 247-248; 259-262.

⁴ A.g.e., C. I, s.260.

⁵ A.g.e., C. I, s. 237.

İslam'ın önceki asırlardan kalan sosyal ve kültürel mirasını devam ettirdikleri dile getirilmiştir⁶.

Ahmed Efendi, başta Bağdat, Kahire ve Şam şehirleri olmak üzere, Halep, Nişabur, İsfahan, Belh, Erbil, Kazvin, Gırnata, Mekke, Sa'îd gibi şehirlerin tarihlerinin yanı sıra Endülüs, Mağrib, Mısır, Yemen gibi bölgelerin tarihlerini ele alan eserlerin listesini vermiştir. Bu şehir tarihlerini kaleme alan tarihçilerin ve diğer genel tarih, biyografi tarzı eserleri kaleme alan tarihçilerin doğup yetiştikleri coğrafyalara baktığımızda Endülüs-Mağrib-Maşrik-Türkistan çizgisinin devam ettiğini görürüz⁷. Böylece Ahmed Efendi, İslam tarih yazıcılığı alanında oluşturulan literatürü, bu literatürün oluşmasına zemin hazırlayan İslam'ın, sosyal ve kültürel birlik ve süreklilik sağladığı coğrafyaların haritasını çizerek, tarihsel coğrafyasıyla birlikte bir sunumunu yapmıştır.

Miftâh'ta isimleri zikredilen tarihçiler, yaklaşık 750 yıllık zaman zarfında İslam tarih yazıcılığının çeşitli sahalarında eserler vermiş şahıslardır. Ancak Ahmed Efendi'nin zikrettiği bu müelliflerin özellikle, ricâl, ayân, eşrâf, tabakât, terâcim velhasıl biyografi konusunda önemli bilgiler içeren kitaplar yazdıkları görülmektedir. Bunun sebebini, ilk etapta, İslam tarih yazıcılığında merkezî noktanın insan ve zaman olmasına bağlayabiliriz⁸. Böylece bu geleneği aktarma yolunu üstlenen Ahmed Efendi de, ilmin kuşaktan kuşağa aktarımında en önemli rolü oynayan insanların, yani alimlerin ve ricâl arasına girip tarihe geçmiş şahısların hayatlarının ve eserlerinin tanıtıldığı biyografik ve bio-bibliyografik eserlere, yaptığı ilimler tasnifinde tarihe ayırdığı yerde ağırlıklı yer vermiştir, diyebiliriz. Öte yandan, Ahmed Efendi, daha talebelik dönemlerinden itibaren, alimlerin hayat hikayelerini okumaya ilgi duyduğunu dile getirmiştir⁹. İlmî kariyerinin çok erken dönemlerinden itibaren biyografik ve bio-bibliyografik eserlere dair literatürün farkına varmış olmasının *Miftâh'ta* tarih ilmine dair eserlerin listesini verirken bu tür eserlere dikkate değer bir yer vermesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Ahmed Efendi'nin zikrettiği müellifler ve eserler, sadece biyografik ve bio-bibliyografik eserler değildir. Bunlar arasında büyük İslam tarihleri, genel tarihler (Dünya tarihleri), şehir tarihleri, coğrafyaya müteallik eserler, bölge tarihleri de bulunmaktadır. Bu durum, İslam tarih yazıcılığı kapsamında, o döneme kadar hangi sahalarda ne tür eserler verildiğiyle ilgilidir. Yani, tarih üzerine gelişen düşüncenin bilenebilir kılınmasında Ahmed Efendi'nin, bu geleneği bütüncül bir şekilde sonraki nesillere aktarma misyonunu üstlenerek, bütün bu eserleri *İlmü't-tevârih* başlığı altında toplamış olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten İslam tarih yazıcılığı, bilhassa Ahmed Efendi'nin listesinde yer alan eserlerin ve bu eserleri kaleme alan müelliflerin yaşadıkları 750 yıllık zaman zarfında, büyük bir gelişme göstermiştir¹⁰. Ahmed Efendi'nin *Miftâh'*ındaki, *ilmü't-tevârih* maddesinde ve bu ilmin alt disiplinlerini tanıttığı maddelerde verdiği eser-tarihçi listesinin genel bir değerlendirmesini yaparak mekan ve zaman olarak bağlama işaret ettikten sonra, tarih ilminin

⁶ Marshall G.S. Hodgson, *a.g.e.*, s.268-277.

⁷ Bkz. Ek-2

⁸ Franz Rosenthal, *İlmü't-tarih inde'l-Müslimin*, Çev. Salih Ahmed Ali, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1963, s. 375, Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s. 253.

⁹ Sebahattin Samur, "Taşköprülü-zâde'nin Tarihle İlgili Eserleri ve Şakâik-ı Nu'mâniyye", *Taşköprülüzade Ahmet Efendi : 1495-1561*, Ed. Ahmet Hulusi Köker, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992, s. 100-101.

¹⁰ Bu gelişmenin anlatıldığı eserlerden bazıları şunlardır: Franz Rosenthal, *a.g.e.*; Şakir Mustafa, *et-Târih el-Arabi ve'l-Müerrihün*, Beyrut 1983; M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998; Chase F. Robinson, *Islamic Historiography*, Cambridge University Press, Cambridge 2003; R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, Çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004; Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.

İslam düşüncesindeki konumu, tasnif-i ulûm geleneğindeki yeri ve Ahmed Efendi'nin bu gelenekten esinlenerek tarih ilmine nasıl yaklaştığı meselelerini tartışmaya geçebiliriz.

İlimler Tasnifinde İlmü't-Tevârîh

Miftâh'ta, ilmü't-tevârîh başlığı altında ele alınan tarih ilminin konumlandırılması konusuna geçmeden önce, Ahmed Efendi'nin, tarih yazıcılığını bir ilim olarak değerlendirdiğini belirtmek gerekir. Genel olarak Osmanlı tarih yazıcılığı literatürü içinde Ahmed Efendi'nin temsil ettiği tarihçilik geleneğinin, İslam tarih yazıcılığı geleneği olduğu, belirtilmesi gereken diğer bir husustur¹¹. Bunu, hem Ahmed Efendi'nin, yazdığı tarih ve bio-bibliyografya eserlerinde benimsediği üslup ve tarzdan hem de *Miftâh'taki İlmü't-tevârîh* maddesinde bu sahada tasnif edilen eserler hakkında verdiği örneklerden anlamak mümkündür. Ayrıca, Ahmed Efendi, tarihle ilgili olan eserlerini Arapça kaleme almıştır ve bu eserleri tabakât-terâcim türünün birer örnekleridir¹².

İslam düşüncesinde tarih yazıcılığının bir ilim olarak teşekkül etmesi, 13-14. yüzyıllarda Taceddin es-Sübki (ö. 772/1370), İbn Haldûn (ö. 808/1406), Makrizî (ö. 845/1441) ve Sehâvî (ö. 902/1496) ve Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 879/1474) gibi önemli müelliflerin içinde yetiştikleri geleneğe yönelik geliştirdikleri eleştirel çabaları sonucunda gerçekleşmiştir. Böylece, farklı rivayetleri ve haberleri toplamaktan ibaret bir muhtevaya sahip olan tarih yazıcılığı, mevzuu, metodu, gayesi olan bir ilim haline gelmiştir¹³. Dolayısıyla, Ahmed Efendi'nin, *ilmü't-tevârîh* başlığı altında İslam tarih yazıcılığını başlı başına bir ilim olarak tasnifine yerleştirerek, es-Sübki, İbn Haldûn, es-Sehâvî gibi müelliflerin anlayışını benimsediği ifade edilebilir.

Ahmed Efendi'nin ilimler tasnifinde tarih ilmini nereye yerleştirdiği meselesine gelmeden önce üzerinde durulması gereken diğer bir husus, tasnif-i ulûm konusunda daha önce telif edilmiş eserlerde tarihin nasıl konumlandırıldığı hususudur. İlhan Kutluer'e göre İslam düşünür ve bilginleri, ilimlerin saha ve sınırlarını birbirinden ayırarak bu sahalarda arasındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimlerin sistematik şekilde değerlendirilmesini temin etmek ve yaygın ya da örgün bir eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere çeşitli dönemlerde ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir. Ayrıca, İslam dininin akidevî, hukukî düşünüş biçimlerinin doğurduğu İslamî/dinî ilimler ile tarihsel süreçte Müslümanların etkileşime girdikleri diğer toplumların kültürlerinden alıp özümstedikleri felsefî ilimler arasında oluşan ayırım, tasnif-i ulûm literatürünün oluşum ve gelişiminde etkili olmuştur. Bazı düşünürler tasniflerinde dinî ilimleri ön planda tutarken bazıları felsefî ilimleri ön plana çıkarmıştır. Ancak büyük sentezler oluşturmayı hedefleyen düşünürler ise bu dinî-felsefî ilimler ayırımını aşmaya çalışmışlardır¹⁴. Ahmed Efendi'nin hem filozofların tasnif geleneğinin hem de din alimlerinin tasnif geleneğinin hakiki ilimler kriterlerini sentezleyerek, ilim-amel ilişkisi temelinde sentezci bir yaklaşım geliştirdiği anlaşılmaktadır¹⁵.

Tasnif-i ulûm literatüründe tarihin yeri meselesine gelince, Kasım Şulul'a göre, İslamî ilimler geleneğinde tarih, her dönemde dini ilimler arasında sayılmıştır. Hârizmî (ö. 387/997), *Mefâtihu'l-Ulûm* isimli eserinde ilimleri Şeriat ilimleri ve yabancı kaynaklı ilimler olarak ikiye

¹¹ Mehmet İpşirli, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C.VIII, s. 250, Eyub Baş, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 233.

¹² Eyub Baş, *a.g.e.*, s. 134-137.

¹³ *A.g.e.*, s. 217-231; Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 41-49.

¹⁴ İlhan Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 91-96.

¹⁵ Selime Çınar, *Fârâbî'den Taşköprizâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s. 63-80

ayırımı, *ahbâr ilmi* (ilmü'l-ahbâr) adını verdiği tarihi, dini ilimler arasında tasnif etmiştir¹⁶. İbn Nedîm (ö. 400/1010) miladî 987 tarihine kadar yazılan ve Arapçaya tercüme edilen kitaplardan ve bu kitapların müelliflerinden bahsettiği *Kitâb el-Fihrist* isimli on makaleden oluşan meşhur eserinin ilk altı makalesinde Müslümanlar tarafından meydana getirilen ilimlerden, bu ilimler kapsamında telifatta bulunan müellifler ve eserlerinden bahseder. Tarih alanında telif edilen kitaplar, muhaddislerin kitaplarıyla birlikte üçüncü makalede zikredilir¹⁷. Gazalî (ö. 505/1111) tarihi, *ulûmü'lâsâr ve'l-ahbâr* ismi altında şer'î ilimler arasında zikretmiştir¹⁸. Meşhur mütefekkir İbn Haldun (ö. 808/1406), ise tarihi felsefeyle alakalı bir araştırma alanı olarak, felesefi-aklî ilimler arasına yerleştirmiştir. İbn Haldun'a göre, "zahiri ve dış görünüşü itibariyle tarih; eski zamanlardan, devletlerden ve önceki çağlarda meydana gelen vakalardan haber vermekten daha fazla bir şey değildir... Bâtın ve içyüzü itibariyle tarih; düşünmek, araştırmak ve olan şeylerin (vekâyi'in) sebeplerini bulup ortaya koymaktır. Olan şeylerin ilkeleri incedir, hadiselerin keyfiyeti ve sebepleri hakkındaki bilgi derindir. İşte bunun için tarih asil ve hikmette soylu bir ilimdir"¹⁹. İbn Haldun'dan sonra tarihin, tarifi, mevzuu, gayesi olan müstakil bir ilim olduğu ve naklî ve edebî ilimler arasında değil, aklî ilimler arasında yer alması gerektiği görüşünü *el-Muhtasar fi ilmi't-Târîh* isimli eserin müellifi Muhyiddin el-Kâfiyeci dile getirmiştir²⁰. *El-İlân bi't-Tevbîh li-men Zemmeti't-Târîh* isimli eserin müellifi es-Sehâvî ise eserinde tarihi, İbn Nedîm'in tasnifine paralel bir şekilde, hadis disiplinlerinden biri olarak görür²¹.

Miftâhü's-Sa'âde'de Tarihin Yeri

Ahmed Efendi, ilimleri tasnif ederken, ilgili oldukları varlık mertebelerine göre tasnif etme yolunu seçmiştir. Buna göre, *merâtib-i vücûd*, yani varlık kategorileri dört kategoriden oluşur. Bunlar, dış dünyadaki, zihindeki, dildeki ve yazıda varlıktır²². İhsan Fazlıoğlu, Ahmed Efendi'nin, ilimlerin tasnifinde izlediği bu metodu izah etmiştir. Fazlıoğluna göre, İbn el-Ekfânî'nin (öl. 749/1348) bu sahada telif ettiği *İrşâd el-kâsîd ilâ esnâ el-mekâsîd* isimli çalışmasını çıkış noktası olarak alan Ahmed Efendi, böylece, *İrşâd* üzerinden İbn Nedîm çizgisine bağlanan, ilimler tasnifi yanında Mezopotamya ve Mısır'dan başlayıp Yunan ve İslam dünyasından kendi dönemine kadar gelen süreçte gelişen muhtelif ilmi sahalardaki zihniyetin mahiyetini açıklayan bir yaklaşım geliştirmiştir. Böylece *Miftâh*, Farâbî ile İbn Sina'nın konuyla ilgili çalışmalarını takip ederek, Gazzâlî'yle başlayıp Fehrüddin Râzî'yle gelişen ve Sirâcuddin Urmevî, Necmeddin Kazvî ve Kutbuddin Râzî tarafından yenilenen, Davud Kayserî, Mollâ Fenârî ve Ali Kuşçu'yla Osmanlı düşüncesinin temeline yerleştirilen ilmi zihniyetin bir hulâsasını verir. Buna göre, bilgiye ulaşmak ya nazarî (teorik) yahut tasfiye (arınma) yoluyla gerçekleşir. Ancak ilim (bilgi) maluma (bilinen, nesne) tabi olduğu için bilgi edinme yöntemleri de o bilgi alanın nesnesine göre farklılaşacaktır. Nesnelere, varlıktan pay alma çerçevesinde, var olma itibariyle dört ayrı diziliş gösterdiklerinden, ya aynî (fizikte varlık) ya zihnî (zihinde varlık) ya lisânî (dilde varlık) ya da kitâbî (hattı, yazıda varlık) varlık sferinde yer alırlar²³. Ahmed Efendi, dış dünyadaki varlığa müteallik olan ilimleri nazarî ve amelî olarak ikiye ayırmış, nazarî ve amelî olan ilimlerin her birini de kendisinde şeriatin gereği üzere araştırma yapılan ve aklın gereği üzere araştırma yapılan ilimler olarak ayırmıştır.

¹⁶ Kasım Şulul, a.g.e., s. 42.

¹⁷ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 84-85.

¹⁸ Kasım Şulul, a.g.e., s. 43.

¹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, C. I, s. 200.

²⁰ Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 46-48.

²¹ A.g.e., s. 48.

²² Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 75.

²³ İhsan Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi (Taşköprülü-zâde)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Yayınları, C. I, İstanbul 1999, s. 122-124.

Yazıda, sözde ve zihinde yer alan varlıkları mevzu edinen ilimler sadece nazarî yöntemlerle öğrenilebilir²⁴. Bu tasnif ile kitâbî varlık kategorisini konu alan ilimler, lisânî varlık kategorisini ele alan ilimler, zihnî varlık kategorisini ele alan ilimler, dış dünyaya taalluk eden ilimler, amelî hikmet ilimleri, şer'î ilimler, manevî ilimler şeklinde bir tasnif ortaya çıkmıştır²⁵. Böylece, şubeleriyle birlikte hattî varlığa, lisanî varlığa, ezhânî varlığa taalluk eden ilimlerin tasnif edildiği üç devhânın²⁶ yanı sıra ayâna taalluk eden ilimlerin sayıldığı dört devhâ daha taksimata eklenmiş olur. Eser bu yedi devhâ üzerine telif edilmiştir. Her bir devhân başında bir mukaddime bulunur.

Ahmed Efendi, ilim dallarını asıl ilimler ve ferî seviyedeki ilimleri şeklinde ayrıma tabi tutmuştur. Tasnif edilen ilimlerin tarifi, konusu, gayesi ve faydası üzerinde durulduktan sonra her bir ilim dalında telif edilen eserler ile müellifleri, bu sahalarda tahsil yapacak öğrencilere yardım ve kolaylık olması için zikredilmiştir²⁷.

Miftâh'taki ontolojik tasnifte, tarih ilmi (*ilmü't-tevârih*) lisanî varlığa taalluk eden aslî ilimler içerisinde tasnif edilmiştir. Tarih ilminden önce *Muhâdara* ve *Devâvîn* İlimleri gelmiştir. *Muhâdara* ilmi, başkasına ait sözlerden (genellikle edebî açıdan örnek teşkil edecek belîğ sözler) muhatabın veya okuyucunun haline uygun alıntılar yapabilmeyi sağlayan ilim olarak tarif edilmiştir. *Muhâdara* kitapları, ileri gelen devlet ricaliyle büyük alimlerin huzurunda düzenlenen meclislerde karşılıklı soru-cevap şeklinde sohbet ve tartışmaların aktarılmasıyla oluşan eserlerdir. Edebî bir tür olarak bu eserlerin içinde halifelerin, büyük sahabîlerin ve fakihlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikayelere ve meşhur şairlerden alıntılara, ilim, akıl, cehalet, ahlâk gibi konularda hikmetli sözlere yer verilmiştir²⁸. Muhatablara veya okuyucuya aktarılacak belîğ sözlerin nesir veya nazım halinde olabildiği, *Muhâdara* ilmiyle bağlantılı olarak Divânlar ilminin (*ilmü'd-devâvîn*), bu sözlerden nazım halinde olanlarının toplandığı eserlerin (divânların) araştırılmasına yönelik bir ilim olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Bu iki ilmin zikredilmesinden sonra sıra tarih ilminin tanıtılmasına gelmiştir. *İlmü't-tevârih* başlığıyla tasnif edilen tarih, ulûm-ı edebiyeden biri, bu ilimler içinde mürekkebâta (cümlelere) taalluk eden aslî ilimlerin sonuncusu olarak yer almaktadır³⁰. Ahmed Efendi, *vücûd-ı lisanîye* (dilde varlık) ve *vücûd-ı hattîye* (yazıda varlığa) taalluk eden ilimleri, Arapçaya dair disiplinlerin (fünûn el-Arabiyye) dayandığı asıllar olarak niteler³¹. Dolayısıyla, *İlmü't-tevârih* başlığı altında tarif edilen, konusu, gayesi anlatılan tarih ilmi, nazarî yollarla kesb edilebilen ve İslâmî ilimlerin daha iyi anlaşılmasında önemli bir fonksiyona sahip olan alet ilimlerin asıllarından biri olarak tavsif edilmiştir.

Yukarıda izah edildiği şekliyle tarih ilmi, tasnif-i ulûm literatüründe İbn Nedîm'in ve Gazzâlî'nin anlayışlarına göre, İslâmî ilimlerden veya bu ilimlerin tamamlayıcısı ilimlerden biri olma vasfının yanı sıra, İbn Haldûn'un ve Kâfiyeci'nin anlayışlarına göre nazarî yollarla üzerinde araştırma yapılan aklî ilimlerden biri olma vasfıyla da Ahmed Efendi'nin tasnifinde

²⁴ Selime Çınar, *Fârâbî'den Taşköprüzâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, s. 63.

²⁵ A.g.e., s. 64-65.

²⁶ Devhâ, *Miftâh*'ın ana bölümlerinden her birine verilen isim. Sözlükte büyük, ulu ağaç; görkemli yapı olarak geçiyor. Bkz. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006, s. 340.

²⁷ İhsan Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi (Taşköprülü-zâde)", s. 122-124.

²⁸ *Muhâdarât* türüne ait başlıca eserler Ahmed Efendi tarafından zikredilmiştir. Bkz. Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 208-216. Bu tür hakkında ayrıca bkz. Hüseyin Yazıcı, "Muhâdarât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 30, İstanbul 2005, s. 391-392.

²⁹ Ahmed Efendi, a.g.e., s. 217-231.

³⁰ *Miftâh*'ta *İlmü't-tevârih*'den sonra, *vücûd-ı lisanîye* (dilde varlık) müteallik ilimlerden bahsedilen ikinci *devhân* aslî ilimlerinin tasnif edildiği birinci ve ikinci şubelerinin anlatımı biter. Ulûm-ı Arabiyye'nin fûrû'ı olan ilimlerden bahsedilen üçüncü şubeye geçilir. Bkz. A.g.e., s. 247.

³¹ A.g.e., s. 98.

yer almıştır. Ahmed Efendi'nin oluşturduğu şemaya göre söylersek, *ilmü'tevârih* ve onun fûrû'u olan ilimler, nazârî yöntemlerle elde edilen ilimler arasında yer almakta ve bu hususiyetle aklî ilimler kategorisine dahil olmaktadır. Müellifin, bir ilim şehri olarak tasavvur ettiği *Miftâhü'sa'âde*'sinde, bu şehrin nazar kapısının açılmasıyla ulaşılabilecek ilimler arasında *ilmü't-tevârih* de bulunmaktadır³². Öte yandan *ilmü't-tevârih*, şer'î ilimler alanında araştırma yapmak ve yetkinleşmek için gerekli olan alet ilimlerden birisidir. Burada alet ilmi, kaynak ilim olarak anlamayı mümkün görmekteyiz³³.

Dil-Tarih İlişkisi

Kendisinden önceki düşünce geleneklerini tevarüs edip hazmetmiş olan İslam düşüncesinin muhtelif ilmî sahalardaki zihniyetini, muhtasar ve müfid bir şekilde dile getirme dirayetine sahip olan Ahmed Efendi, insan türünün hayatını sürdürebilmesi için sosyal hayatın bir zaruret olduğu anlayışını benimsemiştir. Burada Ahmed Efendi'nin, İbn Haldûn ile benzer bir fikri ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. İbn Haldûn'un, insan için toplum halinde yaşamak zorunludur, şeklinde dile getirdiği bu düşünce, antik Yunan'da önce Platon ve Aristo, daha sonra Romalı düşünür Polybios ve İslam düşünürlerinden Fârâbî tarafından ileri sürülmüştür. İbn Haldun'a göre, insanları toplu halde yaşamaya mecbur eden iki temel unsur bulunmaktadır. Bunlar beslenme ve güvenlik ihtiyaçlarıdır³⁴. Bu hususta Ahmed Efendi'nin benzer görüşlere sahip olduğu söylenebilir. Ona göre tabiatı gereği toplumsal bir varlık olan insanın, toplumsallığını, hayatiniyetini ve korunma ihtiyacını sağlayarak varlığını devam ettirmesi için muvazaalı bir şekilde işleyen bir bildirişim sistemine yani dile ihtiyaç vardır. Görünen o ki, Ahmed Efendi, insan hayatının, tabiatı gereği toplumsal boyutta sürdürebileceği görüşüne, toplumsallığın devam ettirilebilmesi için dile ihtiyaç duyulduğu görüşünü eklemek ihtiyacını hissetmiştir³⁵.

Ahmed Efendi'ye göre, İlahî hikmetin ve rahmetin gereğince insan, donatılmış olduğu birtakım tabii mekanizmalar dışında bir araç-gerece muhtaç olmaksızın zihnindeki anlamlara delalet eden şeyleri ortaya koyabilir. Böylece *ilhâm-ı Rabbânî*'nin yönlendirmesiyle insanın, zatına arız olan seslerde, hayvanlardan farklı olarak, tasarrufta bulunabilmesiyle harfler ortaya çıkar. Harflerin ortaya çıkışında ise çıkış noktaları ve sıfatları itibariyle farklılıklar vardır. Farklı harflerin birleşmesiyle oluşan *terkîblerin*, zihindeki anlamlara delalet etmesiyle, konuşanın muhatabına kendisini kolayca ifade etmesini sağlayan kelimeler ortaya çıkmış olur. Harflerin oluşturduğu terkîblerin, bu harflerin mahreç ve vasıfları bakımından farklı olabilmeleri, farklı dillerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Diller ve lugatler arasında en mümtaz ve efdal olanı, İslam ümmetine mahsus olan Arapça'dır. Arapça, Kur'ân-ı Kerim'in dili olması bakımından olduğu kadar, üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde ortaya çıkan farklı çalışma sahalarını kapsamaması bakımından da biriciktir³⁶. Ahmed Efendi, Arap dili ve

³² Şehrin diğer kapısı tasfiye kapısıdır. Bu kapıdan nefsin tezkiyesine (arındırılmasına) ulaşılır. Ahmed Efendi'nin eserini bir ilim şehri olarak tasavvur ettiğine dair izah rahmetli Cevat İzgi'den alıntıdır. Bkz. Cevat İzgi, *Taşköprü-zâde'nin Miftâh as-Sa'âda'sinin Dil ve Edebiyatla İlgili Bölümünün Tenkitli Metin Tesisi*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1987, s. 1.

³³ Modern bir yaklaşım olarak Immanuel Wallerstein'in, genel anlamda sosyal bilimler için temel verileri tarihin sağladığı hususundaki tespitini burada zikretmek faydadan hali değildir. Tarihi, salt tarihsel malzeme olarak anlamak mümkün olabileceği gibi, imkanlarından yararlanan bir disiplin olarak da anlamak da mümkündür. Wallerstein'in tespiti için bkz. Immanuel Wallerstein, "Should we unthink nineteenth century Social Science?", *International Social Science Journal*, C. 118, s. 525-531. Referansın alındığı çalışma için bkz. Suavi Aydın- Yılmaz Selim Erdal, *Antropoloji*, Ed. Handan Üstündağ, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012, s. 12.

³⁴ Fuat Andıç- Süphan Andıç- Mustafa Koçak, *İbn Haldun-Hayati ve Eserleri Üzerine Düşünceler*, Kadim Yayınları, Ankara 2010, s. 18-21.

³⁵ Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 97.

³⁶ A.g.e., s. 97-98.

edebiyatı alanında yapılan çalışmalarla ortaya çıkan bu fenlerin en meşhurlarının adedinin kırk kadar olduğunu belirtir. Kendisinin bunlar arasından en önemlilerini tasnif edeceğini ekler³⁷.

Miftâh'ta lisanî ilimlerin tasnifinin yapıldığı kısmın mukaddimesinde dilin önemi ve ortaya çıkışı konusunda yapılan bu izahattan sonra, bu kısımda tasnif ve tanıtımı yapılacak ilimlerin belirleyici hususiyetleri birer cümleyle ifade edilir. Burada Ahmed Efendi, Arapça'nın kelime bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi, söz sanatları gibi konuları araştıran ilimlerin bilinmesinin gerekliliğinden bahseder ve “sonra bütün bunlara delalet eden hutûtun (الخطوط) *ahvâlini bilmeye ihtiyaç vardır.*” ifadesini serdedir³⁸. *Hutût* kelimesinin, Arabî ilimlerin bilinmesini temin eden yollar³⁹ anlamında kullanıldığını kabul edersek bu ifadenin, kelimelerin bilgisiyle ve kabaca cümle bilgisiyle alakalı olan *emsâl* ve *şevâhidi* (çeşitli edebî eserlerden alınan örnekleri) ihtiva eden inşâ, muhâdara ve tarih kitaplarının telif edildiği ilimlerin ve araştırma alanlarının bilinmesine olan ihtiyacı dile getirdiğini söyleyebiliriz. Ahmed Efendi'nin, dönemin bilim dili olan Arapça'nın ve bu dilde kaleme alınmış eserlerin anlaşılmasında tarih ilmine biçtiği rol, kendisinden önce bu konuda kafa yormuş düşünürlerin yaklaşımlarına paralel bir yaklaşımın sonucu olmalıdır. Mesela, Mesudî, tarihin felsefî bilgi dahil pek çok bilgi sahasını ihata ettiğini belirtmiştir. Sehâvî ise, özellikle hadis alanında tarih ilminin gerekliliğinden bahsetmiştir⁴⁰. Anlaşıldığı kadarıyla, Ahmed Efendi, bu gerekliliği ulûm-ı Arabiyye/edebiyeye için ön görmüştür.

Dilin en üst düzeyde kullanımına yönelik meleke kesbetmeyi temin edecek teknik bilgiler, örnekler ve daha başka birçok malumata, *muhâdara* kitaplarında, divânlarda ve özellikle tarih ilminde tasnif edilen kitaplarda rastlamak mümkündür. İslam tarih yazıcılığının özellikle biyografî türünde yazılan örneklerde görüleceği üzere tarih kitapları, *muhâdara* türünün ve manzum metinlerin örneklerini de ihtiva etmektedir⁴¹. *İlmü'l-Mebâdî el-İnşâ ve Edevâtihi* (İnşânın İlkeleri ve Araçları İlmi) maddesinde, bu ilmin, *herhangi bir münşinin muhtaç olduğu hatt, arabiyet, ulûm-ı şeriyeye, tevârih ve anlara münâsib olan umûrdan bahs eden bir ilim*⁴² olarak tarif edilmesi bu noktada önemli bir tavzih yapılmasına imkan vermektedir. Şöyle ki, insanların bir arada yaşamasını kolaylaştıran en önemli araç olan dilin kuşaktan kuşağa aktarılmasında yazılı kültürün önemli bir yere sahip olduğu malumdur. Yazılı kültürün aktarımında, Osmanlı toplumunda, bir yere kadar da olsa ilmiye mesleğinde kariyerlerine devam eden katip ve münşilerin rol sahibi olduğu söylenebilir. Aralarından pek çok önemli tarihçinin çıktığı katipler veya kalemiye sınıfı, ilmiye sınıfıyla birlikte Osmanlı toplumunda her dönemde topluma istikamet vermeye çalışan bir fonksiyona sahip olmuştur. Bu sınıfın mensuplarında hemen her dönemde üst düzey dil ve edebiyat bilgisi aranır olmuştur. Tabii buna tarih bilgisini de eklemek icap eder. Kültürün veya entelektüel birikimin kuşaktan kuşağa aktarımında dil-edebiyat-tarih üçlüsü bir arada değerlendirilmiştir. Örneğin Feridun Ahmed Bey'in (ö. 991/1583) *Münşeâtü's-Selâtin*⁴³ isimli eseri bir katibin efendisi adına sultanlara, hükümdarlara mektup yazarken dikkat edeceği hususları örneklendirirken İslam tarihinin ve özellikle Osmanlı tarihinin önemli gelişmelerine de ışık tutmuştur. Kalkaşendî'nin

³⁷ A. g. e., s. 97-98.

³⁸ A. g. e., s. 98. Çeviri için ayrıca bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Mevzû 'âtü'l-ulum*, s. 140

³⁹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 657.

⁴⁰ Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 295-298.

⁴¹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 82-84.

⁴² Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 208. Çeviri için ayrıca bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, *Mevzû 'âtü'l-ulum*, s. 254.

⁴³ Feridun Ahmed Bey, *Münşe 'tü's-Selâtin*, Dârü't-tibâati'l-âmire, İstanbul 1274.

(ö.821/1418) *Subh el-A'şâ'sı*⁴⁴ yine bir katibin neleri bilmesi gerektiğini gösteren oldukça ilginç bir örnektir.

Tarih bilgisinin (yazılı) kültürün aktarımındaki rolünün önemi, Ahmed Efendi'nin tasnifinde tarih ilmini, lisana taalluk eden ilimler arasında tasnif etmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. *İlmü't-tevârih* (birçok tarih nevini kapsayan bilgi sahası) özelde Arap dilinin, bu dile hayat veren toplulukların, *temeddün*, *taayyüş*, *tahaffuz*, *tahassun* şekillerinin, başka bir ifadeyle, toplumsallığın devamlılığını sağlayan ana kategoriler olarak, yerleşiklik ve geçinme şekillerinin ve korunma biçimlerinin genelde ise bütün bir İslam kültürünün veya medeniyetinin anlaşılmasında ihtiyaç duyulan bilgi ve görgüleri temin edebilmeyi sağlayan bir ilimdir. Tarih kitaplarında yer alan eş'âr, divânlar, risaleler, hadisler, hutbeler, muhâdarâta ait sözler gibi edebî unsurlar, İslam toplumunun bilim dili olan Arapçaya kaynaklık etmişlerdir. Böylelikle tarih ilmi, Arapçanın kaynaklarından biri olma hususiyetiyle Arabî ilimlerin ve lisânî ilimlerin arasında yerini almıştır.

İlmü't-Tevârih Maddesi ve İslam Tarih Yazıcılığı Geleneği

Ahmed Efendi, *ilmü't-tevârih*⁴⁵ maddesinde, tarif-mevzu-garaz-fâide formülünü yazarken, bazı kavramları ve kavramlardan oluşan tamlamaları kullanmıştır. Bunlardan biri *ahvâl* kavramıdır. Müellifimiz, tarifine toplumların (*tevârif*) ahvâlini bilmek ifadesiyle başlamış, tarif ettiği ilmin mevzuunu da geçmişte yaşamış şahısların *ahvâli* (*ahvâl el-eşhâs el-mâziye*) olarak ifade etmiştir. Ayrıca tarih ilmini araştırmanın faidesini, bu ahvâlden ibret alınması olarak dile getirmiştir⁴⁶. *Ahvâl* kelimesi ıstılah olarak insanın ve genel olarak varlıkların değişebilir maddî ve manevî özelliklerini ifade eder. Bu kelimeyi ilk defa ünlü Mu'tezile kalamcısı Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö 321/933), Allah'ın sıfatları meselesinin çözümü maksadıyla kullanmıştır. Kısaca hâl (çoğulu, ahvâl), asıl varlık olan cevhere, arazları bağlayan, cevherin var oluş biçimini ifade eden kavramdır⁴⁷. Bu anlam sahasıyla *ahvâl* kavramı, aslında geçmişte dünya üzerinde yaşamış çeşitli toplumların (*tevayif*), tanımda verildiği şekliyle, sadece beldelerinin, âdetlerinin, merasimlerinin, önemli şahıslarının eserlerinin değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel, iktisadî, siyâsî ve diğer boyutlarıyla tüm varoluş biçimlerini ifade etmektedir, diyebiliriz. Önemli bir kalam kitabının da müellifi olan Ahmed Efendi'nin⁴⁸, *hâl/ahvâl* kavramının anlam sahasından haberdar olduğu konusunda şüpheye pek yer yoktur. Kaldı ki, tarihin böylesine kuşatıcı bir araştırma sahası olduğu konusunda daha erken dönemlerden görüş bildiren müellifler olmuştur. Örneğin Mesudî'ye göre tarih her şeyi kapsayan bir ilimdir⁴⁹. İbn Haldûn, *Mukaddimesi*'nin başlarında tarih ilminden bahsederken, araştırmasında tarihî-toplumsal varlık alanının ahvalinden (*ahvâlü umrân*) ve temeddününden ve insan

⁴⁴ Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhü'l-A'şâ fî Sına'âtü'l-İnşâ*, el-Müessesetü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, Kahire 1963.

⁴⁵ *İlmü't-Tevârih: İlm-i mezbur tavâifin ahvâl ve büldânını ve rüsum ve âdâtını ve sanâ'i-i eşhâsını ve anların ensâb ve vefeyâtını ve bunların gayrı ahvâlini marifetdir. Ve mevzû'u eşrâf-ı mâziyedir. Gerek enbiyâ ve evliyâ... Gerek ulemâ ve hükemâ ve mülük ve selâtın ve şu'ârâ ve bunların gayrı... Ve garazı ahvâl-i mâziyeye vukûf... Ve fâidesi ol ahvâlden ahz-ı ibret ve tahsil-i nasihatıdır. Ve tekallübât-ı zamana vukuf ve vusul ile melek-i tecârüb ol ahvâlden husûlüdür. Tâ ki menkul olan mazarratların emsalinden ihtirâz ve zikr olunan menâfi'in nezâirini celb ile dersâadet-bâz ola. Ve bu ilm-i nâfi' hakkında dedikleri mutâbık-ı vâkı'dır ki kitaplarına nâzır olanlara ömr-i âhar ve şehrinde mukîm iken müsâfirine hâsıl olan menâfî ile intifâ'ı mukarrerdir. İlmü't-Tevârih maddesinin tercümesinde Taşkoprülü-zâde Ahmed Efendi'nin oğlu Kemalleddin Efendi'nin tercümesi esas alındı. Bkz. Taşkoprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtü'l-ulum*, s. 281-282.*

⁴⁶ Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 231.

⁴⁷ Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 341.

⁴⁸ Ahmed Efendi'nin Kalam ilminde yazmış olduğu *el-Meâlim* isimli eseri için bkz. Ahmet Sururî, *Taşköprüzâde'nin el-Meâlim'i ve Kelamî görüşleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul 2011.

⁴⁹ Kasım Şulul, *a.g.e.*, s.296.

topluluklarına arız olan hususları mevzu edindiğini yazmıştır⁵⁰. Ahmed Efendi'nin, *hâl/ahvâl* kavramını İbn Haldun'dan ödünç aldığı veya doğrudan kendisinden etkilendiğini söylemek güçtür. En azından şimdilik bu konuda somut delile rastlanılmamıştır⁵¹. Ancak her iki müellif de bu kavramı benzer anlamlarda kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Öte yandan Sehâvî'ye göre tarih ilmi sayesinde kayıt altına alınan ahvâl; râvilerin ve ulemanın doğum, vefat, akıl ve beden sağlığı, seyahatleri, haccı, hıfz, zabt, sikalık, tercih ve benzeri durumlarıdır⁵².

İlmü't-tevârih maddesinde, tarih ilmi ile alakalı çizilen tarif-mevzu-garaz-faide formülünde dikkati çeken diğer bir kavram *tekallübât-ı zaman* kavramıdır. Müellifimize göre tarih alanında araştırma yapmanın faydası, toplumların ve bu toplumlara siyasi, kültürel, dinî ve sair alanlarda öncülük eden şahsiyetlerin ahvâlinin bilinmesiyle bu ahvalden ibret alınacak olunmasıdır. Ancak geçmişten dersler çıkarılması, zamanın değişmesiyle (*tekallübât-ı zaman*) ortaya çıkan keyfiyetlerin iyi bir şekilde anlaşılmasına bağlı olarak geliştirilen muhakeme yeteneğiyle ve tecrübeyle mümkün olabilir. Böylelikle geçmişte tecrübe edilmiş hatalardan sakınılmış olur. Toplumun faydasına olan iyi işlerin benzerlerinin husulü temin edilmiş olur⁵³. İslam tarih yazıcılığı geleneğinde, tarih ilminin tarifinde, geçmişte meydana gelen olayların vakitlerinin tayin edilmesi manasını verenler olmuştur⁵⁴. Zamandaki değişme mefhumunda böyle bir tarafın olduğu da söylenebilir. Ancak genellikle, zaman boyutu göz önünde bulundurulmakla birlikte, mekan ve ahval boyutlarıyla birlikte geçmişte meydana gelen olayların tespiti ve böylelikle nesiller arasında kurulacak bağlantı sayesinde kültürel, siyasi, sosyal sürekliliklerin sağlanması keyfiyeti ön planda tutulmuştur⁵⁵. Ahmed Efendi'nin zamanın değişmesi üzerinde sağlanacak vukûfiyetle kastettiği böyle bir keyfiyet olmalıdır. Tabii, nesiller arası sürekliliklerin temininde, topluma zarar verecek durumların bilinmesiyle bunlardan uzak durulmasının yolu tarih ilminde meleke kesb etmekten geçmektedir.

Miftâh'ta, bir ilim olarak tarihin tanımı yapılırken ele alınan *eşhâs-ı mâziye*, *ensâb* ve *vefeyât* kavramları, Ahmed Efendi'nin tarihçiliğinin şekillenmesinde etkisi büyük olan kavramlardır. Müellifimiz, *eşhâs-ı mâziyeyi*, *ilmü't-tevârih* maddesinin tarif-mevzu-garaz-faide formülünde, peygamberler, veliler, ilim adamları, hikmet sahibi kimseler (filozoflar, düşünürler vs.), melikler, sultanlar, şairler ve bunların dışında kalan önemli kimseler olarak tavsîh etmiştir⁵⁶. *Ensâb* ise, cahiliye devri dahil olmak üzere Arap edebiyatında kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalı anlamında kullanılan bir kavramdır. Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer devirlerinden itibaren neseb ve tarih ilmi ile uğraşanlar olmuştur. Dolayısıyla *ensâb* kavramı, İslam tarihçiliği geleneğinin teşekkülünde, *ahbâr*, *eyyâmü'l-arab* gibi kavramlar gibi kurucu kavram olma vasfını taşımıştır. İslam tarihçiliğinin ilk safhasında tarihle ilgilenen kimseler, Peygamber'in hayatı, gazveleri, Yemen ve Benî İsrâil tarihleri gibi konuların yanında neseb bilgisiyle de ilgilenmişlerdir⁵⁷. *Vefeyât* kavramı da biyografi geleneği kapsamında değerlendirilmesi mümkün olan bir kavramdır. Hadis uydurma faaliyetleri görülmeye

⁵⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s. 204-205.

⁵¹ Ahmed Efendi'nin, meşhur mütefekkir ve "sosyal bilimci" İbn Haldun'dan doğrudan etkilenip etkilenmediği hususu, oldukça kapsamlı ayrı bir araştırmayı gerektirir. Böyle bir çalışmada sadece tarih ilmi açısından değil iki müellifin beslendikleri zihniyet dünyası açısından mukayese ve değerlendirmeler yapılmak gerekir. Literatürde genellikle tarihçilik konusunda bir etkilenme olduğuna dair kısa değiniler yapılmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, s.188-189; Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 158; Ejder Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 77-78.

⁵² Kasım Şulul, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, s. 263.

⁵³ Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 231.

⁵⁴ Franz Rosenthal, *İlmü't-tarih inde'l-Müslimin*, s. 381-385.

⁵⁵ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 12.

⁵⁶ Ahmed Efendi, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁷ Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 244-249.

başlandıktan (7. yüzyıl ortaları) sonra hadis münekkitleri râvîleri güvenilirlik açısından araştırmaya koyulmuş, bunların doğum ve ölüm tarihleriyle yaşlarını vb. kimlik bilgilerini tespit ederek bu konuda kitaplar yazmışlardır. Daha sonra bu geleneğin kapsamı genişlemiş diğer âlimleri, meşhur şahsiyetleri, hükümdarları ve valiler gibi önemli şahısları tanıtip vefat tarihlerini veren eserlere de isim olmuştur. Bu eserler önceleri vefat tarihi esas alınarak yazılırken sonraları alfabetik bir telif türü daha çok yaygınlaşmıştır. 13. yüzyıla kadar genellikle vefat edenler anlamında kullanılan ve bu konudaki eserleri ifade eden vefeyât kelimesi, daha sonra “biyografi eserleri” anlamında kullanılmıştır⁵⁸.

Ramazan Şeşen’e göre, İslam tarih yazıcılığının büyük gelişme gösterdiği 9.-11. yüzyıllarda, din alimleri siyasi tarihçiliği katiplere bırakmışlar, daha geniş bir saha olan biyografi alanında eserler vermeye devam etmişlerdir. Biyografi yazarlığı siyasi tarihin hanedanlar tarihi halini almasından sonra da şeklini korumuştur. Alim tarihçilerin gözündeki Hz. Peygamberin varisi olan ulemanın hayatları İslâm ümmetinin gerçek tarihini siyasi kuruluşlardan daha doğru temsil etmiştir. Biyografi geleneği kapsamında ilmi bir özellik taşıyan, hadisçilerin, dilcilerin, şairlerin, ediblerin, fakihlerin, felsefecilerin, tabiblerin hayatlarından bahseden kitapların yanında tek bir alimin, bir şehirde yaşayan alimlerin ve siyasi şahsiyetlerin hayatlarından bahseden kitaplar yazılmıştır⁵⁹. Anlaşıldığı kadarıyla, İslam tarih yazıcılığı geleneğinde genellikle âlim tarihçilerce sürdürülen biyografik ve bio-bibliyografik eserler kaleme alma geleneği Ahmed Efendi’nin dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Ahmed Efendi, bu geleneği Osmanlı tarihçiliğine taşımış ve devam ettirmiştir. Dolayısıyla, söz konusu edilen *eşhâs-ı mâziye*, *ensâb* ve *vefeyât* kavramlarının *ilmü’l-tevârih* maddesinde, yukarıda izahı yapılan bağlamda yer aldığını söyleyebiliriz.

İslam tarih yazıcılığında önemli bir yere sahip olan biyografik ve bio-bibliyografik eserler kaleme alma geleneğini Osmanlı ilim mahfiline taşıyan Ahmed Efendi olmuştur. Mehmed İpşirli, saltanat tarihçiliği ve şehnâmeciliğin İran tesiri altında gelişen gelenekler olduğunu, buna mukabil biyografi tarzının Arap-İslam tesiriyle geliştiğini dile getirmiştir. İpşirli’ye göre, bir iki şuarâ tezkiresi dışında biyografi alanında çığır açan Ahmed Efendi olmuştur⁶⁰. Ahmed Efendi’nin bu konuda kaleme aldığı en önemli eser, *Şakâyıku’n-Nûmâniyye fî Ulemâi’l-Devleti’l-Osmaniyye* isimli eseridir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 1555 yılına kadar yaşamış alimlerden ve şeyhlerden bahseden bir biyografi kitabıdır. Şakâyıku’n-Nûmâniyye Ahmed Efendi hayattayken, büyük kabul görmüş, sonraki dönemlerde esere pek çok zeyl yazılmıştır⁶¹. Ahmed Efendi’nin biyografi tarzında kaleme aldığı diğer bir eseri, *Nevâdirü’l-Ahbâr* isimli eserdir. Müellifimiz, 1532 senesinde Üsküp’te tamamladığı bu eserini üç fasıl olarak düzenlemiştir. Alfabetik sıraya göre tertip edilen bu kitabın birinci faslında sahâbe ve âbidlerden, ikinci faslında fakihlerden; üçüncü faslında ise filozoflar, müneccimler ve tabiblerden bahsedilmektedir⁶².

Sonuç Yerine

Ahmed Efendi, *Miftâh*’ında, kendi alanı olan biyografi türünün yanı sıra İslam tarih yazıcılığında gelişen türleri; siyer-megâzi türü eserler, büyük İslam tarihleri, genel tarihler (Dünya tarihleri), şehir tarihleri, coğrafyaya müteallik eserler ve bölge tarihlerini, önemli

⁵⁸ Mehmet Efendioğlu, “Vefeyât”, *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 603-605.

⁵⁹ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 82-83.

⁶⁰ Mehmet İpşirli, “Osmanlı Tarih Yazıcılığı”, s. 249.

⁶¹ Şakâyıku’n-Nûmâniyye ve zeylleri hakkında bilgi için bkz. Ali Uğur, *Taşköprü-zade Ahmed İsâmeddin Efendi (14 Reb.1.901/2 Aralık 1495-30 Rec. 968/13 Nisan 1561) Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1980, s. 99-139.

⁶² Sebahattin Samur, “Taşköprülülük-zade’nin Tarihle İlgili Eserleri ve Şakaik-i Nu’maniye”, s. 99; Ali Uğur, *Taşköprü-zade Ahmed İsâmeddin Efendi*, s. 98.

örnekleriyle tanıtmıştır. Bunu yaparken 16. yüzyıldan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, ekonomik, kültürel hinterlandı konumunda olan, Endülüs-Mağrib-Maşrık-Türkistan coğrafyalarının hemen her mıntıkasında, bu türlerde telif edilmiş olan eserlerin ve bu eserlerin müelliflerinin bir listesini vermiştir⁶³.

Bir ilimler ansiklopedisi olan *Miftâh*'ta tarih, ilim olarak ele alınarak gayet ihâtalı bir şekilde, tarif-mevzu-garaz-faide formülüyle ifade edilmiştir. İslam düşüncesinde, 13-14. yüzyıllardan itibaren tarihin bir ilim olarak görülmesinin, Ahmed Efendi'nin tarihi bir ilim olarak tasnif etmesinde etkili olduğu söylenilebilir. Tarihin, *ilmü't-tevârih* ismiyle *lisanî ilimler* arasında tasnif edilmesindeyse, İslam düşüncesinin nesilden nesle aktarımında hayati bir fonksiyona sahip olan Arapçanın, kaynaklarından biri olması keyfiyeti belirleyici bir rol oynamış olmalıdır.

Ahmed Efendi'nin, tarih ilmi için tasarlamış olduğu tarif-mevzu-garaz-faide formülünden diğer Osmanlı müelliflerinin etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Müellifimizin çağdaşı olan Nev'î Efendi (ö. 1007/1599), yazmış olduğu küçük hacimli ansiklopedik eseri *Netâyic el-Fünûn*'da bahsettiğimiz formülü aynen iktibas etmiştir. Nev'î Efendi, eserinde *Tarih Fenni* başlığı altında bu formülü ifade ettikten sonra, yine *Miftâh*'tan alınmış olması muhtemel olan tarih eserleri listesini vermiş, sonrasında peygamberler tarihinden, İslam tarihi'nden ve II. Selim zamanına kadar olan Osmanlı padişahlarının bazı faaliyetlerinden kısaca bahsetmiştir⁶⁴. Katip Çelebi ise *Keşfü'z-Zünûn*'unda, *ilmü't-târih* maddesinde, tarihin lügatteki anlamından bahisle vaktin tayini anlamına geldiğini, *mâh-rûz* kelimesinden geldiğini dile getirdikten sonra *ilmü't-tarih* olarak tarifini zikrederken *Miftâh*'taki tarif-mevzu-garaz-faide formülüne başvurmuştur⁶⁵. Katip Çelebi ayrıca, tarih ilminde tasnif edilen eserlerin, alfabetik sıraya göre oluşturulmuş uzun bir listesini vermiştir. Ahmed Efendi'nin tarih ilmi hakkındaki tanımlamalarından geç dönemde etkilenen bir tarihçi olarak Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'yi (ö. 1825) zikretmek mümkündür. Osmanlı Mısır'ında yetmişmiş mühim tarihçilerden biri olan Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr* isimli meşhur tarihinin mukaddime kısmında Ahmed Efendi'nin, tarih ilmine dair verdiği tarif-mevzu-garaz-faide formülünü hemen hemen aynı ifadelerle zikreder⁶⁶.

Ahmed Efendi'nin, yaşamış ve eserlerini kaleme almış olduğu 16. yüzyıl, Osmanlılarda tarih yazıcılığının olgunlaşma devri olarak görülmüştür. Bir önceki yüzyılın tarihçilerinin telif ettikleri fetihnâmeler, gazavâtnâmeler, dünya tarihleri, Osmanlı hanedanının faaliyetlerinin anlatımı şeklinde bir tarza sahip olan, "*Tevârih-i Âl-i Osman*" olarak isimlendirilen tarihler, 16.yüzyılda tür ve üslup zenginliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır⁶⁷. Kemalpaşa-zâde, Mustafa Âli, gibi yazarlar nesir alanındaki yetenekleriyle Osmanlı tarih yazıcılığının dikkat çekici örneklerini vermişlerdir. Padişahların kişisel özelliklerini, çıktıkları seferleri ve kazandıkları zaferleri anlatan bir tür olan *şehnamecilik*, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde resmî bir hüviyet kazanmıştır⁶⁸. Ahmed Efendi, İslam tarih yazıcılığının geleneklerinin

⁶³ Bu izahı daha müşahhas hale getirmek adına müellifimizin *ilmü't-tevârih* maddesinde verdiği eser-müellif listesindeki verileri ayrıca bir liste haline getirdik. Bkz. Ek-2

⁶⁴ Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü (Netâyic el-Fünûn)*, Haz. Ömer Tolgay, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 85-127. *Miftâh*'taki *ilmü't-Tevârih* maddesindeki tarif-mevzu-garaz-faide formülünün Arapçası için bkz. Ek-1

⁶⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn an-Esâmî'l-Kütübî ve'l-Fünûn*, Haz. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Maarif Matbaası 1941, s. 271.

⁶⁶ Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, Haz. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, C. I-IV, Kahire 1997, s. 1-2.

⁶⁷ Kaya Şahin, "İmparatorluk, Bürokrasi Bilinci ve Tarihçinin Zanaatı", *Osmanlı Sarayında Tarihyazımı*, Ed. H. Erdem Çıpa, Emine Fetvacı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014 İstanbul, s. 59.

⁶⁸ Necdet Öztürk, Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri – Ahmedî'den Ahmed Refik'e -*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 57.

farkında olan bir alim tarihçi olarak, biyografi ve bio-bibliyografi türünde telif ettiği eserlerle, Osmanlı tarih yazıcılığının kendi dönemine kadar gelen bu gelişimine katkıda bulunmuştur. Böylece farklı bir tür ve üslubun Osmanlı tarih yazıcılığına kazandırılmasında başlıca rolü üstlenmiştir.

Ek-1:

Miftâhü's-Sa'âde'de İlmü't-Tevârih Maddesinin Arapça Metni⁶⁹

علم التواريخ: و هو معرفة أحوال الطوائف و بلدانهم ورسومهم و عاداتهم و صنائع أشخاصهم و انصابهم و وفياتهم الى غير ذلك.

و موضوعه: أحوال الأشخاص الماضية من الأنبياء والأولياء والعلماء والحكماء والشعراء والملوك والسلطين و غيرهم.

والغرض منه: الوقوف على الأحوال الماضية

و فائدته: العبرة بتلك الأحوال و التنصح بها و حصول ملكة التجارب بالوقوف تقليات الزمن ليحترز عن أمثال ما نقل من المضار و يستجلب نظائرها من المنافع. و هذا العلم كما قيل عمر آخر للناظرين والانتفاع في مصره بمنافع تحصل للمسافرين.

⁶⁹ Bu tarif için bkz. Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 231.

Ek-2:

Miftâhü's-Sa'âde'de *İlmü't-Tevârih* Maddesinde Zikredilen
Eser-Müellif-Coğrafya Listesi⁷⁰

Müellif	Kitap	Coğrafya
İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Busrî ed-Dımaşkî el-Fakih eş-Şafi'î el-Hâfiz İmadüddin , İbn el-Hatîb Şihâbeddin (700/1300-774/1373)	<i>Tarihü İbn Kesîr (el-Bidâye ve'n-Nihâye</i> isimli büyük İslam tarihi olmalı)	Şam
Taberî, Eb Cafer, Muhammed b. Cerîr et-Taberî (225/840-310/922)	<i>Tarihü Taberî (Kitabü Ahbâr er-Rusul ve'l-Mülûk</i> isimli büyük İslam tarihi olmalı)	Taberistan, Rey, Bağdat, Şam, Mısır
İbnü'l-Esîr el-Cizrî (555/1160-630/1233)	<i>Tarihü İbnü'l-Esîr (el-Kâmil fi't-Tarih</i> isimli büyük İslam tarihi olmalı)	Cizre, Musul, Bağdat, Şam
İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec , Abdurrahman b. Ebî'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Kuraşî et-Teymî es-Sıddîkî el-Bağdâdî el-Fakîh el-Hanbelî (510/1116-597/1200)	<i>Tarihü İbnü'l-Cevzî; Kitâbü'l-Muntazam (el-Muntazam fi Tarih el-ümem</i> isimli İslam tarihi, biyografi ağırlıklı)	Bağdat
Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, Sıbt el-Cevzî (581/1185-654/1256)	<i>Tarihü Mir'âtü'z-Zamân; Kitâb İsârü'l-İnsâf (Mir'âtü'Zamân fi vefeyât el-Fudalâ ve'l-Ayân, büyük</i>	Bağdat, Şam

⁷⁰ Bu liste oluşturulurken *Miftâh*'taki *ilmü't-tevârih* maddesinde verilen eser-müellif isimleri veri olarak alınmıştır. Eserler ve müellifleri ile ilgili kısa bilgilerin derlenmesinde şu eserlerden faydalanılmıştır: Ahmed Efendi, *Miftâh*, C. I, s. 231-246; Mevsû'atu Mustalahati Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fi Mevzû'âti'l-Ulûm, Haz. Refik el-Acem- Ali Dahruc, s. 344-356; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm : kamusu teracim [li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisa]*, Beyrut 1970.

	<i>İslam tarihi)</i>	
Şemseddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî eş-Şâfi'î; İbn Hallikân (ö.681/1282)	<i>Tarih-i Şemseddin; Vefeyâtü'l-Ayân ve enbâü ebnâ ez-zamân</i> (Büyük biyografi kitabı)	Erbil, Musul, Halep, Şam, Kahire
İbn Hacer, el-İmâm el-Allâme Hâfız el-asr Kâdî el-Kudât Şeyhulislam Alaaddin Ali b. Hacer el-Askalânî (ö. 858/1449)	<i>Tarihü İbn Hacer; İnbâ el-ğumr bi ebnâ el-umr; Durer el-Kâmine fi Ayân el-Miet es-Sâmine</i> (biyografiler)	Kahire
Selahüddin Safedî, Halil b. Aybek (ö.764/1363)	<i>Tarihü Selahüddin Safedî (el-Vâfi bi'l-Vefayât, biyografi ansiklopedisi)</i>	Bilâd-ı Şam
Celaeddin Süyûtî (ö. 855/1451)	<i>Tarihü Celaeddin Süyûtî; Tabakât en-Nuhât</i> (Mısır tarihi hakkında <i>Husn el-muhâzara fi tarih Mısr ve'l-Kahire</i> isimli bir eseri var, ayrıca çeşitli tabakât türü eserleri var.)	Mısır
Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/ 1071)	<i>Tarihü Hatîb el-Bağdâdî</i> (<i>Tarihü Medine es-Selâm Bağdad, Bağdat şehrinden bahseden şehir tarihi</i>)	Bağdat
Hâfız Mahabbeddin İbn Neccâr	<i>Zeylü Tarihi Bağdât</i> (Şehir Tarihi)	Bağdat
Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö.562/1167)	<i>Tarihü Ebî Sa'd es-Sem'ânî</i> (Bağdat Tarihine yazılmış bir zeyli, Merv Tarihi ve Ensâb hakkında bir kitabı var.)	Merv, Maveraünnehr, Horasan, Bağdat
İbn Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed ibn Ebi'l-Me'âli (ö. 637/1239)	<i>Zeylü Tarihi's-Sem'ânî</i> (Sem'ânî'nin Bağdat Tarihi zeyline zeyl yazdı. Kitapta biyografiler mevcut.)	Bağdat

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö.748/1347)	<i>Tarihü 'z-Zehebî, Tarih el-Kebir (Tarih el-İslam)</i> hacimli genel tarih kitabı, <i>mütevassıt olan tarih eseri, Kitab el-İber küçük olan tarih kitabı Düvel el-İslam</i> (Genel İslam tarihi kitapları,yazarın biyografi türünde önemli çalışmaları var.)	Şam
Ebî Ebdullah Harun b. Ali b. Yahya b. Ebî Mansûr, el-Müneccim el-Bağdâdî ö. 288/901.	<i>Kitâb el-Bâri'</i> (161 şairin ahbarını cem eylediği biyografi türünde eser), ; <i>Kitabü'n-Nisa</i>	Bağdat
Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî en-Nişâburî (ö. 429/1038)	<i>Yetîmetü 't-Dehr fi Mehâsin ehl el-Asr</i> (Devrindeki şair ve ediblerden bahseden biyografi türünde bir kitap, Kendisi kitabına <i>Tetimme el-Yetîme</i> adıyla bir zeyl yazmış)	Nişabur
Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî't-Tayyib el-Bâharzî, eş-Şâir el-Meşhûr (ö. 467/1076)	<i>Dümyetü 'l-Kasr</i> (Se'âlibî'nin <i>Yetîmetü 't-Dehr'</i> ine zeyl olarak <i>Dümyetü 'l-Kasr</i> ı yazmıştır)	Nişabur-Bâharz
Ebu'l-Ma'âlî Sa'd b. Ali b. Al-Kâsım el-Ensârî el-Hazrecî el-Varrâk el-Hazîrî, el-Ma'rûf Dellâlû'l-Kütüb (ö.1172)	<i>Zînetü 't-Dehr ve fi 'Usrati Ehli 'l-Asr</i> (<i>Dümyetü 'l-Kasr'</i> a zeyl olarak yazılmış)	Bağdat
İmâd el-İsfahânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Safiyyüddin Ebû'l-Ferec, Muhammed İbn Nefisüddin Ebû'r-Recâ (ö. 597/1201)	<i>Harîdetü 'l-Kasr ve Cerîdetü 'l-Asr</i> (<i>Zînetü 't-Dehr'</i> e zeyl olarak yazıldı.)	İsfahan, Bağdat, Şam
Mahmûd b. Ahmed İbn Mûsa el-Ayntâbî el-Hanefî el-Allâme	<i>Tarîhu Kadı el-Kudât el-Aynî</i> (Maddede Hanefiyye	Kahire

el-Kâdiyyü'l-Kudât Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451)	ve şuarâ tabakâtı geçiyor ama Tarih-i Kebir'i - İkd el- Cum'ân,60 cilt - da zikrediliyor)	
İbnü'l-Asâkir el-Hâfız Ebi'l-Kâsım Ali b. Ebî Muhammed el- Hasan b. Hibetullah (ö. 571/1175)	Târihü el-Hâfız İbn el-Asâkir (<i>Tarihü Medinetü Dımaşk</i> isimli şehir tarihi)	Şam
Ebî Sa'îd Abdurrahman Ebî el- Hasan Ahmed el- Muhaddis el- Müverrih el-Mısırî (ö.347/959)	Tarihü Mısır (Mısır için iki tarih kaleme almış. Bunlara Ebû Kasım Yahya b. Ali el-Hadramî (ö.416/1025) zeyller yazmış)	Mısır
Abdullah b. Esad Ali el-Yemânî eş-Şâfi'î (ö. 768/1367)	Tarihü Yâfi'î (<i>Tarihu Yafi'i</i> isimli eserin asıl ismi, <i>Mir'âtü'l-Cinân ve İbrat el-Yekzân fi Marifeti Havâdis ez- Zaman</i> olmalıdır. Genel İslam tarihidir.)	Yemen-Hicaz
Mes'ûdî (ö. 345/956)	<i>Murûcü'z-Zehab</i> (Dünya Tarihi) <i>Ahbâr ez-Zaman</i> (Dünya tarihi)	IV/X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılarındandır. Doğumu Bağdat'ta... Ölüm Fustat... Gezgin Çin'e kadar gitmiş.
İbn Kuteybe (ö. 276/889)	<i>Tarihü'l-Me'ârif</i> (Dünya Tarihi-Genel Tarih) <i>Nesab el-Ayan</i> (biyografi)	Kûfe, Bağdat
İbn Sübkî (ö. 771/1370)	<i>Tabakâtü'l-Kübrâ eş-Şâfi'iyye</i>	Kahire, Şam
Sâ'ad b. Ahmed b. Abdurrahman İbn Sâ'id el-Endülüsî (ö. 462/1070)	<i>Tarihü'l-Hükemâ, Tarihü Sıvan el- Hikme (Sivânü'l- Hikme fi Tabakât el- Hükemâ; Cevâmi'u Ahbâr el-Ümem min el-Arab ve'l-Acem</i> isimli dünya tarihi de meşhur) Biyografi	Almeria-Kurtuba-Toledo
Kemâl İbn 'Adîm (ö.	<i>Tarihü Haleb</i> (10	Halep, Kahire

660/1262)	ciltlik bir eser, eserin adı <i>Bugyetü't-Taleb fî Tarih Haleb</i> , şehir tarihi)	
Hâfız Ebî Abdullah el-Hâkim (ö. 529/1135)	<i>Tarihü Nişâbûr</i> (<i>es-Siyâk</i> ismiyle bir zeyli Abdülgâfir el-Fârisî tarafından kaleme alınmış.) (Şehir Tarihi)	Nişabur
Hâfız Ebû Nu'aym (ö. 430/1038)	<i>Tarihü İsbehân</i> (Şehir Tarihi)	İsfahan
	<i>Tarihü Belh</i> (Şehir Tarihi)	Tek cilt , yazarı zikredilmemiş.
Ebi'l-Berekât İbnü'l-Müstevfî (ö. 637/1240)	<i>Tarihü Erbil</i> (Şehir Tarihi)	Erbil
er-Râfi'î, Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim, Ebû'l-Kasım er-Râfi'î (ö. 623/1226)	<i>Tarihü Kazvin</i> (Şehir Tarihi)	Kazvinli, 557/1162-623/1226; Fakih, müfessir, muhaddis, tarihçi;
Ebi'l-Velîd b. el-Faradî (ö. 403/1013)	<i>Tarihü Ulemâ el-Endülüs</i> (<i>el-Mevsûl fî tarihi ulemâ el-Endelüs</i>) (Biyografi)	Kurtuba
Kasım İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183)	<i>Es-Sıla</i> (<i>el-Mevsûl fî tarihi ulemâ el-Endelüs</i> isimli esere zeyl olarak yazıldı) (Biyografi)	Kurtuba, İşbiliye
Ebî Cafer b. Zübeyr, Ahmed b. İbrahim b. el-Zübeyr es-Sekafî el-Gırnatî (ö.708/1308)	<i>Silâtü's-Silâ</i> (Muhtemelen İbn Beşkuvâl'in eserine zeyl olarak yazılmış) (Biyografi)	Jaen, Malaga, Gırnata
İbn Abdülmelik, İbn Abdülmelik, Muhammed b. Abdülmelik el-Ensari el-Evsî el-Merakeşî (ö.703/1303)	<i>ez-Zeyl ve't-Tekmile ale'l-Mevsûl ve's-Sıla</i> (Biyografi)	Merakeş, Tilemsan
Ebî Abdullah Muhammed b. Nasr el-Humeydî el-Ezdî el-Endülüsî el-Malikî (ö. 488/1095)	<i>Tarihü Endülüs</i> (Bölge tarihi)	Mayorka Adası, Kurtuba, Mısır, Dımaşk, Bağdat'ta vefat.
İbn 'Ât, Ahmed b.	<i>Er-Reyhânetü'l-</i>	Şatıbe (Doğu Endülüs'ün

Harun b. Ahmed b. Cafer b. At en-Nukrî, eş-Şatibî (ö. 609/1212)	<i>Enfes fî ulemâ el-Endülüis</i> (Biyografi)	şehirlerinden biri)
Ali b. Sa'îd el-Endülüsi, Ali b. Musa b. Sa'îd el-Gırnatî, Ebu'l-Hasen Nureddin (ö.685/1286)	<i>Kitabü'l-Mağrib fî Hale'l-Mağrib</i> (Bölge Tarihi)	Gırnata
Lisâneddin İbn el-Hatîb Gırnatî (ö. 776/1375)	<i>El-İhâta fî Tarihi Gırnata</i> (Şehir Tarihi)	Gırnata
Muhammed b. Yusuf b. Yakub, Ebu Abdullah, Bahaüddin el-Cenedî, (ö. 732/1332)	<i>Tarihü'l-Yemen</i> (Bölge Tarihi)	Yemen-Cened
Ali b. el-Hasen b. Ebi Bekr b. el-Hasen Vehhas el-Hazrecî ez-Zebidi, (ö. 812/1410)	Birkaç ciltlik bir Yemen Tarihi	Yemen
Hafız Takiyyüddin el-Fâsî (ö. 1429)	<i>Tarihü Mekke</i>	Mekke
Kemâl el-Edfüvî, Cafer b. Saleb b. Cafer el-Edfüvî, Ebu'l-Fadl (ö.748/1347)	<i>Tâli'ü's-Sa'îd fî Tarihi's-Sa'îd</i>	Edfü (Mısır'da Said)

Kaynakça

- ANDIÇ, Fuat- Süphan Andiç, Mustafa Koçak, *İbn Haldun-Hayatı ve Eserleri Üzerine Düşünceler*, Kadim Yayınları, Ankara 2010.
- AYDIN Suavi- Yılmaz Selim Erdal, *Antropoloji*, Ed. Handan Üstündağ, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2012.
- BAŞ, Eyub, *Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.
- EI-CEBERTÎ, Abdurrahman b. Hasan, *Acâ'ibü'l-Âsâr fî't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, thk. Abdurrahim Abdurrahman Abdurrahim, C. I-IV, Kahire 1997.
- ÇINAR, Selime, *Fârâbi'den Taşköprizâde'ye: İslam Medeniyetinde İlimler Tasnifinin Gelişimi*, (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "Vefeyât", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 603-605.
- FAYDA, Mustafa, "Ensâb", *DİA*, C. 11, İstanbul 1995, s. 244-249.
- FAZLIOĞLU, İhsan, "Ahmed Efendi (Taşköprülü-zâde)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, 122-124.
- FERİDUN AHMED BEY, *Münşe'tü's-Selâtin*, Dârü't-tibâati'l-âmire, İstanbul 1274.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları – Tarih ve Müverrihler-*, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- HODGSON, Marshall G.S., *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev. Ahmet Kanlıdere-Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2001.
- HUMPREYS, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi*, Çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1988, C. I-II.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, : Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, C. VIII, s. 247-257.
- İSÂMÜDDİN AHMED TAŞKÖPRİ-ZÂDE, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- _____, *Mevzû'âti'l-ulum*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İkdâm Matbaası, Dersââdet 1313.
- _____, *Mevsû'atu Mustalahati Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhü's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*, Haz. Refik el-Acem; thk. Ali Dahruc, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut 1998.
- _____, *Mevzû'âti'l-ulum: ilimler ansiklopedisi*, Haz.. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1975.
- İZGİ, Cevat, *Taşköprü-zâde'nin Miftâh as-Sa'âda'sinin Dil ve Edebiyatla İlgili Bölümünün Tenkitli Metin Tesisi*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1987.

- KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhü'l-A'sâ fi Sina'âti'l-İnşâ*, el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kahire 1963.
- KATİB ÇELEBÎ, *Keşfü'z-Zünûn an-Esâmî'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Haz.. Şerafettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Maarif Matbaası 1941.
- KUTLUER, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İz Yayıncılık, İstanbul 2001.
- MUSTAFA, Şakir, *et-Târih el-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut 1983.
- NEV'Î EFENDÎ, *İlimlerin Özü (Netâyic el-Fünûn)*, Haz. Ömer Tolgay, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- OKUMUŞ, Ejder, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, İz Yayıncılık, İstanbul 2009.
- ÖZTÜRK, Necdet- Murat Yıldız, *İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları: Osmanlı Tarihçileri – Ahmedî'den Ahmed Refik'e -*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara 2006.
- ROBİNSON, Chase F., *Islamic Historiography*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- ROSENTHAL, Franz, *İlmü't-tarih inde'l-Müslimin*, Çev. Salih Ahmed Ali, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1963.
- SAMUR, Sebahattin, “Taşköprülü-zâde'nin Tarihle İlgili Eserleri ve Şakâik-ı Nu'mâniyye”, *Taşköprülüzade Ahmet Efendi : 1495-1561*, Ed. Ahmet Hulusi Köker, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1992, s.99-103.
- SURURÎ, Ahmet, *Taşköprüzâde'nin el-Meâlim'i ve Kelamî görüşleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi) , İstanbul 2011.
- ŞAHİN, Kaya, “İmparatorluk, Bürokrasi Bilinci ve Tarihçinin Zanaatı”, *Osmanlı Sarayında Tarihyazımı*, Ed. H. Erdem Çıpa, Emine Fetvacı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014 İstanbul, s. 46-68.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- ŞULUL, Kasım, *İslam Düşüncesinde Tarih Tasavvuru ve Usûlü*, İnsan Yayınları, İstanbul 2015.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Tarihte Usûl*, Enderun Yayınları, İstanbul 1985.
- UĞUR, Ali, *Taşköprî-zade Ahmed İsâmeddin Efendi (14 Reb.I.901/2 Aralık 1495-30 Rec. 968/13 Nisan 1561) Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, (Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1980.
- YAZICI, Hüseyin, “Muhadarât”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 391-392.